

АЖНЮК

Богдан Миколайович — член-кореспондент НАН України, директор Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

МОВНА ПОЛІТИКА: НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ

Шановний Анатолію Глібовичу!

Шановні учасники Загальних зборів!

Якісний стан титульної мови та мовна ситуація в державі мають прямий стосунок до конструювання національної ідентичності. У мовній політиці багатьох європейських країн мові як провідній ознаці національної ідентичності відводиться особлива роль. Процес її формування й реформування ніколи не припиняється, а в деякі історичні періоди набуває особливої актуальності й гостроти. Мова — це не лише засіб передавання інформації, а й могутній засіб об'єднання людей у спільному національному домі. На цьому принципі ґрунтується мовна політика абсолютної більшості країн світу. Закон Франції «Про вживання французької мови» проголошує, що французька мова є основним елементом французької ідентичності і культурного надбання Франції. Визначальним ідеологічним постулатом мовного законодавства й мовної політики є право французького народу «дізнаватися своєю власною мовою, що відбувається в країні»¹. Статусне найменування французької мови — *langue de la République* (мова Республіки) — це символ не лише національної єдності етатистського зразка, а й республіканських цінностей — рівності, демократії і свободи.

Україна успадкувала деформовану мовну ситуацію. Про це свідчить не тільки те, що співвідношення носіїв української та російської мов не відповідає співвідношенню етнічних українців і росіян. Українську мову було перетворено на допоміжний засіб комунікації, чим порушено її природний функціональний стан. Модель відносин між російською й українською мовами формувалася владою так, щоб вони сприймалися як відносини не між двома мовами, а між мовою й діалектом. Небезпеку по-

¹ Vanston C. In Search of the Mot Juste: The Toubon Law and the European Union. *Boston College International and Comparative Law Review*. 1999. Vol. XXII, No. 1. P. 190.

глинення української мови російською посилювали демографічні чинники (переміщення значних мас населення, змішані шлюби тощо), культурна й освітня політика, а також втручання в систему мови через її штучне зближення з російською на різних структурних рівнях: у правописі та орфоєпії, граматиці й словниковому складі.

Явище двомовності в Україні має незбалансований характер, що віддзеркалює постколоніальний стан українського суспільства. В Україні двомовність склалася не внаслідок спонтанних еволюційних процесів розвитку української нації, а стала результатом політичних репресій і геноциду, включно з голодомором. На початку XXI ст. серед етнічних росіян двомовними були лише 13%, тоді як серед українців цей показник становить 34,4%, при тому, що 19% українців взагалі спілкуються тільки російською. Серед етнічних росіян лише 1,2% спілкуються виключно українською².

Коли йдеться про європейські засади мовної політики, то здебільшого покликаються на Європейську хартію регіональних або міноритарних мов (далі — Хартія). Побутує думка, що саме в цьому документі Ради Європи відображено найголовніші принципи мовної політики, актуальні для європейських країн, включно з Україною. Як зазначають дослідники³, українська громадськість негативно поставилася до ратифікації Хартії в 2003 р. і введення її в дію в 2005 р., оскільки сприйняла її як сигнал того, що державна мова втрачає значну частину ресурсу, який вона має відповідно до національного законодавства. Ратифікація Хартії принесла Україні більше шкоди, ніж користі, — її використали як пропагандистський засіб для ослаблення позицій державної мови і створення передумов для її витіснення з публічної сфери. Хартією маніпулювали й продовжують

маніпулювати як зовнішньополітичні опоненти України, так і учасники політичної боротьби всередині країни. Тому питання про те, які положення українського мовного законодавства відповідають європейським принципам, а які їм суперечать, залишається актуальним.

Насамперед важливо з'ясувати, що є джерельною базою, на основі якої можна сформулювати європейські принципи мовної політики. Характер завдань, які вирішуються засобами мовної політики, дає підстави виділити такі основні джерела: 1) конституції та національні законодавства європейських держав; 2) міжнародні акти, що є юридичними інструментами, насамперед Європейську хартію регіональних або міноритарних мов та Рамкову конвенцію з прав національних меншин; 3) документи рекомендаційного характеру, що не мають юридично зобов'язальної сили, але віддзеркалюють погляди експертного середовища і справляють вплив на громадську думку, насамперед «Загальну декларацію мовних прав», прийняту на заключному засіданні Всесвітнього конгресу з мовних прав у Барселоні в 1996 р. і схваленою ЮНЕСКО, «Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту» (1996 р.) та «Ословські рекомендації ОБСЄ щодо мовних прав національних меншин» (1998 р.); 4) рішення Комітету експертів Ради Європи щодо національних звітів про виконання європейської мовної хартії та експертні висновки про мовне законодавство конкретних держав, які надаються різними європейськими структурами, зокрема ОБСЄ, Венеціанською комісією і т. ін.; 5) наукові публікації з проблем мовної політики і мовного планування.

Оскільки Хартію ратифікували не всі країни Європи⁴ і вона регулює не всю мовну політику, а тільки ту її частину, яка стосується мовних меншин, акти національного законодавства важливіші для розуміння загальних принципів європейської мовної політики, ніж міжнародні юридичні документи, такі як Хартія.

⁴ Хартію не ратифікували Болгарія, Греція, Естонія, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Португалія, Російська Федерація, Туреччина, Франція та деякі інші держави Європи.

² Соціологічні дані наводимо з дослідження Олега Медведєва «Мовний баланс України» (*Сучасність*. 2007. № 9. С. 69–89).

³ Besters-Dilger J. The Ukrainian Language in Education and Mass Media. *Harvard Ukrainian Studies. Ukrainian Philology and Linguistics in the Twenty-First Century*. 2007. Vol. 29, No. 1–4. P. 262.

Аналіз зазначених вище джерел дає підстави сформулювати чотири основні положення, якими визначаються європейські уявлення про мовну політику, а саме: 1) провідна роль державної мови як фактора національної єдності; 2) захист і підтримка міноритарних мов; 3) двомовність з достатнім володінням державною мовою; 4) ефективний механізм дотримання мовних прав. Залежно від мовної ситуації в конкретній країні ці принципи виявляють себе по-різному і в різній пропорції.

Одним з найважливіших знарядь мовної політики є статус мови. Він може бути офіційним (законодавчо закріпленим) і неофіційним (звичайним). Наявність однакового статусу в двох або більшій кількості мов зазвичай пов'язана з федеративним устроєм держави або викликана соціолінгвістичною поляризацією населення країни в ході подолання наслідків колоніальної залежності. Офіційний статус мови співвідноситься як з правами, так і з обов'язками. Конституція Іспанії проголошує: «Офіційною мовою держави є кастильська. Усі іспанці зобов'язані її знати і мають право нею користуватися» (ст. 3). Відповідно до конституції Болгарії (ст. 36), вивчення і використання болгарської мови — це право й обов'язок болгарських громадян. Громадяни, рідною мовою яких є не болгарська мова, мають право вивчати і використовувати їхню власну мову і водночас вивчати болгарську мову⁵.

У законодавстві Автономної області Каталонія, що входить до складу Іспанії, сказано: «Каталанська мова є офіційною мовою Каталонії. Також офіційною є іспанська мова, що є офіційною мовою іспанської держави. Кожна людина має право користуватися обома офіційними мовами, а громадяни Каталонії мають право і зобов'язані знати їх. Органи громадського управління повинні вживати необхідних заходів для здійснення цих прав і виконання цього обов'язку» (Статут Автономної області Каталонія, ст. 6 п. 2). Наприкінці 1997 р. парламент Каталонії більшістю голосів схвалив Закон

⁵ Конституція Республіки Болгарія. <https://legalns.com/download/books/cons/bulgaria.pdf>

про мову, що детально регламентує ті сфери життя, в яких належить посилити роль і вплив каталанської мови. У 2006–2011 рр. у Каталонії понад 300 разів було застосовано штрафні санкції (іноді вони сягали 10 тис. євро) щодо різних, переважно комерційних, установ за відсутність у рекламних та інших матеріалах (рахунках-фактурах, контрактах, інструкціях тощо) інформації каталанською мовою. Відомі також випадки скарг емігрантів, яким було відмовлено в роботі через те, що вони розмовляють лише іспанською і не володіють каталанською мовою.

Розвиток когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики й психолінгвістики дав поштовх для нового циклу обговорення ідей, висловлених свого часу Й.Г. фон Гердером, В. фон Гумбольдтом, Е. Сепіром і Б. Уорфом, про те, що кожній національній мові притаманні риси, які визначають унікальність мовної картини світу її носіїв, особливості їхнього мислення і способів творення нових знань. З цього погляду загибель будь-якої з мов є непоправною втратою для людства⁶. Піклування про мовне розмаїття означає відповідальність кожної держави за ті мови, які історично сформувалися або опинилися на її території. Йдеться не тільки про міноритарні, а й про титульні мови. Ірландія відповідальна перед цивілізованим світом насамперед за ірландську мову, Білорусь — за білоруську, Україна — за українську.

Варто зазначити, що необхідність збереження мовного розмаїття і забезпечення мовних прав національних меншин не завжди сприймалася політиками й науковцями як перспективна ідеологема мовної політики і мовного планування. Наприклад, Антуан Мее, один з найвидатніших лінгвістів ХХ ст., у 1928 р. писав: «Малі національні мови — це та стадія, через яку люди невисокої культури проходять, долаючи шлях до вселюдської цивілізованості. Множинність мов у нинішній Європі, що створює незручності вже сьогодні, готує кризу,

⁶ Van Parijs P. *Linguistic Justice for Europe and for the World*. Oxford, 2011. P. 191; Williams G. *Sustaining Language Diversity in Europe. Evidence from the Euromosaic Project*. Basingstoke; New York, 2005. P. 5.

з якої важко буде вийти, оскільки вона суперечить магістральному напрямку цивілізації»⁷.

У сучасній Європі такі погляди вважаються неприйнятними. Навпаки, збереження та розвиток мов, зокрема менш уживаних, визнається одним із засадничих принципів мовної політики. Це провідна ідея Європейської хартії регіональних або міноритарних мов, Загальної декларації мовних прав, Ословських рекомендацій щодо мовних прав національних меншин, ряду інших міжнародних документів. Рада Європи за підтримки Європейського Союзу встановила в 2001 р. міжнародне свято — Європейський день мов, що відзначається 26 вересня кожного року, завданням якого є формувати громадську думку на підтримку мовного розмаїття. У 2002 р. з ініціативи міжнародної громадської організації *Linguarum International* за підтримки ЮНЕСКО засновано щорічну міжнародну премію *Linguarum*, якою нагороджують громадських діячів і науковців за видатні досягнення у справі збереження загрожених мов, пропаганду мовного розмаїття й мультилінгвізму. Як уважає бельгійський філософ Філіпп Ван Парійс, мовне розмаїття — найпотужніший і по суті єдиний повноцінний засіб збереження культурного розмаїття: «Воно дає людям можливість вибирати, а отже, створює простір для колективного експериментування в особистому й соціальному житті, від чого людство зрештою тільки виграє»⁸.

Підтримання балансу між об'єднаною роллю державної мови з одного боку і задоволенням мовних потреб етномовних меншин з другого відповідає засадам лінгвістичної екології — наряду в соціолінгвістиці, що досліджує деформації, які виникли в мовному довіллі, а також можливості й шляхи виправлення цих деформацій. Один з ключових принципів мовної політики, сформульованих у преамбулі Хартії, полягає в тому, що заходи підтримки регіональних або міноритарних мов «не повинні здійснюватися на шкоду державним мовам і

необхідності вивчати їх»⁹. Якщо мовне законодавство і мовна політика не сприяють двомовності з достатнім володінням державною мовою, виникає небезпека ослаблення державної мови як засобу суспільної консолідації, загроза сегрегації за мовною ознакою, розвитку інших негативних явищ, що стають підґрунтям міжмовних і міжетнічних загострень та конфліктів.

Ідеологія Хартії ґрунтується на принципі підтримчої дії (англ. *affirmative action*). Про це свідчить, зокрема, ст. 7: «Запровадження спеціальних заходів на користь регіональних мов або мов меншин, що мають на меті досягнення рівності між тими, хто використовує ці мови, і рештою населення, ... не розглядається як акт дискримінації стосовно осіб, які використовують поширеніші мови». Хартія передбачає диференційований підхід до заходів на підтримку відповідних спільнот і груп з урахуванням ступеня їх політичної, соціально-економічної та культурної вразливості. Слід наголосити, що положення п. 1 ст. 3 поширює заходи підтримки, передбачені Хартією, також на державну мову, «яка менш широко використовується на всій або частині її (держави. — Б.А.) території». Попри те, що Хартія не позбавлена слабких місць і окремі її положення є суперечливими, вона з достатньою повнотою відображає уявлення європейців про справедливий і збалансований підхід до забезпечення мовних прав людини.

Хартія передбачає технічну можливість відмови від її виконання: «Будь-яка Сторона може у будь-який час денонсувати цю Хартію шляхом подання відповідного повідомлення на ім'я Генерального секретаря Ради Європи» (ст. 22). Однак в Україні таке питання не стоїть на порядку денному, і не лише тому, що це суперечило б європейському вектору, який обрала наша держава. Ефективно захищати мовні права державотворчого етносу й забезпечувати мовні потреби національних меншин можна і в рамках положень Хартії, так, як це роблять Угорщина, Румунія, Словаччина, Польща, Ні-

⁷ Van Parijs P. Linguistic diversity as curse and as by-product. In: Arzoz X. (ed.) *Respecting Linguistic Diversity in the European Union*. Amsterdam, 2007. P. 17.

⁸ Ibid. P. 14–15.

⁹ Ibid.

меччина та ціла низка інших країн. Положення мовного законодавства України та відповідних статей закону про освіту не суперечать Хартії, так само, як вони не суперечать європейським засадам мовної політики. Основний принцип цієї політики — збереження мовного розмаїття при визначальній ролі державної мови як фактора національної єдності.

Стисло підсумувати європейське розуміння балансу між державною мовою і мовами національних меншин можна словами Ф. Ван Парійса: «Володіння спільною мовою важливе для того, щоб був можливим діалог, аргументована дискусія, порозуміння між членами спільноти, але не потрібно перетворювати спільноту на культурний моноліт»¹⁰. Об'єднати населення країни в єдиний народ (у термінології Ф. Ван Парійса — *demos*) можливо тільки завдяки спільній мові. Нею кожний може висловити свою позицію, вислухати іншого, обговорювати рішення, які становлять спільний інтерес, однак це не означає, що всі мають бути переплавлені в єдиний етнос (*ethnos*) зі спільною мовою як ядром спільної культури¹¹.

¹⁰ Ibid. P. 17.

¹¹ Ibid.

Як забезпечити повнокровне функціонування української мови в ареальному й соціальному вимірах і яким буде «обличчя» цієї мови — її фонетика, граматики, словниковий склад — це стратегічні питання державотворення, від яких залежить, наскільки українською буде новітня Україна. Вагомий внесок у формування думки експертного середовища щодо запровадження в українське законодавство й суспільну практику європейських принципів мовної політики і мовного планування робить українська наукова спільнота. Участь науковців у засіданнях Конституційного суду України, у роботі спеціальних комісій Верховної Ради України, робочих органів Кабінету Міністрів України, Міністерства культури України, Міністерства юстиції України, Міністерства освіти і науки України, присвячених різноманітним питанням мовної політики, численні наукові конференції, організовані й проведені академічними установами та закладами вищої освіти, сприяють утвердженню україноцентричної мовної ідеології в середовищі інтелектуалів, освітян, працівників ЗМІ, політичних діячів та державних службовців і в українському суспільстві загалом.

Дякую за увагу!